e-ISSN:2582 - 7219

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH IN SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY

Volume 4, Issue 9, September 2021

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

Impact Factor: 5.928

9710 583 466 9710 583 466 ijmrset@gmail.com www.ijmrset.com

International Journal Of Multidisciplinary Research In Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते

लोकेंद्र गुर्जर

संस्कृत विभाग, गोविंद गुरु आदिवासी विश्वविद्यालय, बांसवाड़ा, राजस्थान

सार

भौतिक-पर्यावरणं प्रकृत्या प्रदत्तं प्राणतत्त्वं रक्षकवचं च वर्तते । जीवमात्रस्य विकासाय पर्यावरणशुद्धिः आवश्यकी वर्तते । "परितः आवृणोतीति---पर्यावरणम् ।" अस्मान् परितः भूमण्डलं जलराशिः वायुवृत्तं तेजोमण्डलं नभोमण्डलं च पञ्चमण्डलानि सन्ति । एतेषां प्रभावेण ऋतुचक्रं प्रवर्तते । सम्प्रति न केवलं भारते अपितु समस्ते भूमण्डले प्राकृतिकसन्तुलनं समुत्पन्नम् । कुत्रचिद् अनावृष्टिः अतिवृष्टिः च भवति साम्प्रतम् । वैज्ञानिकानां मते केवलं पृथिव्यामेव जीवनं वर्तते तदपि प्रदूषणेन शीघ्रमेन विनाशम् एष्यति ।अनेनासंतुलनेन असाध्यरोगाः (विषव्रण-कैंसर, हृदयरोगः, रक्तचापः) समुत्पन्नाः । जनसंख्याविस्फोटेन औद्योगीकरणेन व प्रदूषणस्य समस्या समुत्पन्ना पञ्चाशद् वर्षपूर्वं विश्वस्य जनसंख्याः द्वि-अर्बुदपरिमिताः आसीत् । अधुना तु पञ्चार्बुदपरिमिताः जाताः । जनानाम् अवश्यकतापूर्तये उद्योगानां राजमार्गाणां जलबन्धानां रेलमार्गाणां संचारसाधनानां च विस्तारः अपेक्षितः, अतः स्वार्थनिरतेन मानवेन प्रकृतिकोषात् मृत्प्रस्तरधातुकाष्ठादीनि परिलुण्ठितानि । यदि इत्थमेव प्रदूषणेन तापवृद्धिर्भवेच्चेत् तर्हि ध्रुवक्षेत्रे हिमगलनेन जलप्रलयः भविष्यति । मुख्यरूपेण भूमि-जल--वायु-ध्वनि-प्रदूषणानि सञ्चारितानि । वायुना कीटाणवः इतस्ततः नीयन्ते । वायुना विना न जीवन्ति जीवधारिणः । पाषाणतैलचालितानि (पैट्रोल) यानानि उपग्रह-प्रक्षेपक-राकेट-यानानि प्रतिक्षणं विषमिश्रितं धूमं वायौ मिश्रयन्ति । अनेन भूमेः शातोष्णपरिकरबन्धः विच्छृंखलितः भवति । [1]

परिचय

मलमूत्रप्रणालीनाम् तैलशोधकरसायनानां प्रदूषितजलेन कूपनदीजलाशयानां जलराशिः विषाक्तः भूत्वा विषूचिकापाण्डु-जलोदररोगान् जनयति । कीटनाशकानां वर्धमानेन प्रयोगेण पृथिव्याः अन्नफलादीनि प्रदूषितानि जातानि । महानगरेषु वाहनानां निर्बाध-प्रचलनेन ध्वनि-प्रसारयन्त्र-विज्ञापनेन नूतनयन्त्राणां निनादेन कर्णस्फोटकध्वनिः रात्रिदिवं समुत्पद्यते तेन मानवस्य मनःशान्ति-विलुप्ता जनाः अनिद्रारोगेण विक्षिप्ताः इव सन्ति । पर्यावरण-प्रदूषण-निरोधाय जनाः यत्र तत्र ष्ठीवनं मलमूत्र-प्रक्षेपणं न कुर्युः । गृहस्य रथ्यायाश्च प्रणाल्यः स्वच्छाः स्युः । बालकाः युवकाः, कृषकाः युवत्यश्च विद्यालयेषु, उद्यानेषु क्षेत्रेषु गृह-उद्यानेषु आधिक्येन वृक्षारोपणं कुर्युः । वृक्षच्छेदनकानां कृते दण्डव्यवस्था भवेत् । महानगरेषु मध्ये मध्ये सघनानां हरितानाम् उद्यानानां विकासेन वायु-प्रदूषणं न्यूनं कर्तुं शक्यते । वस्तुतः समस्यानां निराकरणं युक्तिसंगतेन समाधानेन सम्भवम् । वर्त्तमानयुगे पर्यावरणशोधनस्य परमावश्यकता । प्रबुद्धाः भारतीयाः पुरा वायुशुद्ध्यर्थं हवनादिकम् अकुर्वन् । ते वृक्षारोपणं सूर्य-पवन-वरुण-वनस्पतीनां स्तुतिम् अकुर्वन् । येन ते सुखेन स्वजीवनं यापयामासुः । अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते । अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते। अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते । इत्युक्ते मनुष्यो यत्र निवसति, यत् खादति, यत् वस्त्रं धारयति, यज्जलं पिबति यस्य पवनस्य सेवनं करोति,तत्सर्वं पर्यावरणम् इति शब्देनाभिधियते। अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते। यज्जलं यश्च वायुः अद्य उपलभ्यते, तत्सर्वं मलिनं दूषितं च दृश्यते। पर्यावरणेनैव वयं [2]जीवनोपयोगिवस्तुनि प्राप्नुमः। जलं वायुः च जीवने महत्वपूर्णो स्तः। साम्प्रतं शुद्ध - पेय - जलस्य समस्या वर्तते। अधुना वायुरपि शुद्धं नास्ति। अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते । अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते[3]

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

विचार - विमर्श

- अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते
- पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते ।
- अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा
- वयः वायुजालमृदाभी: आवृत्तेःवातावर्ण निवसमाह।
- अतःवातवरणाम पर्यावरण कथ्यते। [4]
- जलम वायु: च जीवन मह्त्वपूरने।
- साम्प्रतं सुध - पाए जलासय संशय वर्तते।
- आस्मां परतः यानी पंचमहाभूतानी सन्ति तेषां समवायः एवं परिशिरः अथवा पर्यावरणम आईटीआई पड़ें वयवरहियते। [5]

अस्माकं परित: वायुजलमृदाभि: आव अमृत आवृत्ते वातावरण: **पर्यावरण** कथ्यते। 4. पर्यावरणेन एव वयं जीवनोपयोगिवस्तुनि प्रा प्रन्पुम:। पर्यावरणेनैव वयं जीवनोपयोगिवस्तुनि प्राप्नुमः। जलं वायुः च जीवने महत्वपूर्णो स्तः। साम्प्रतं शुद्ध - पेय - जलस्य समस्या वर्तते। अधुना वायुरपि शुद्धं नास्ति।[6]

१ वृक्षाः जनाः स्वच्छम् वायुः ददाति वृक्षेषु।

२ वृक्षाःमनुष्यस्य जीवने अतिमहत्वपुर्णाःसन्ति।

३ अनेके तरवःफलानि ददति।

४ ते वृष्टिः ददाति ।

५ वृक्षाः अति लाभदायक सन्ति।

६ वृक्षाः पादैः जलं पिबन्ति।

७ वानराः वृक्षेषु कूर्दन्ति।

८ अस्य वर्णः हरितः भवति।

९ वृक्षः CO2 ग्रहृति O2 वमति।

१० वृक्षेषु भ्रमराः भ्रमन्ति। [7]

अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते । इत्युक्ते मनुष्यो यत्र निवसति, यत् खादति, यत् वस्त्रं धारयति, यज्जलं पिबति यस्य पवनस्य सेवनं करोति,तत्सर्वं पर्यावरणम् इति शब्देनाभिधियते। अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते। यज्जलं यश्च वायुः अद्य उपलभ्यते, तत्सर्वं मलिनं दूषितं च दृश्यते अथवा भारतस्य राजधानी अस्ति। पर्यावरणम् पश्यतु। पर्यावरणम् भारतदेशस्य राजधानी विश्वस्य अतिविशालासु नगरीषु अन्यतमा इति गण्यते। पर्यावरणम् एषा भारतस्य तृतीया बृहती नगरी वर्तते । इत्यपि विश्रुता इयं नगरी पाचीनकाले हस्तिनापुरमिति

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

ख्याता आसीत् । पर्यावरणम् मुगलवंशीयानां चक्रवार्तिनां तथा आङ्ग्लानामपि अधिकारिणां केन्द्रभूमिर्भूत्वा अधुनापि भारतीयगणराज्यस्य राजधनीपदमलङ्करोति ।[8]

वृक्षा: अस्माकं प्रत्यक्ष: अप्रत्यक्ष: च जीवनं प्रदानं कुर्वन्ति |

वृक्षा: कार्वनडाईऑक्साइड वायो: ग्रहणं कृत्वा ऑक्सीजन जनयन्ति या अस्माकं जीवनाय आवश्यकी |

प्रकृत्यै धरायां मानवानां कृते दत्त: सर्वेषु उपहारेषु बहुमुल्यम् उपहारं वर्तते |

वृक्षेभ्य: करणात् एव वृष्टि: भवति | येन धरा हरितवर्ण: भवति |

वृक्षा: अस्माकं परं मित्रा: सन्ति |

येषां रक्षा अस्माकं प्रथम कर्तव्य: |

यदा धरयां वृक्षा: एव न भविष्यन्ति तर्हि जीवनं कुत: सम्भव:[9]

अत: सर्वान् निज जीवने १० वृक्षा: अवश्यम् एव रोपणीय:

साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम्।
न हि तापयितुं शक्यं सागरांभस्तृणोल्कया॥ अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते ।

अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते।

भौतिक-पर्यावरणं प्रकृत्या प्रदत्तं प्राणतत्त्वं रक्षकवचं च वर्तते ।

जीवमात्रस्य विकासाय पर्यावरणशुद्धिः आवश्यकी वर्तते ।

"परितः आवृणोतीति---पर्यावरणम् ।" अस्मान् परितः भूमण्डलं जलराशिः वायुवृत्तं तेजोमण्डलं नभोमण्डलं च पञ्चमण्डलानि सन्ति ।[10]

एतेषां प्रभावेण ऋतुचक्रं प्रवर्तते ।

International Iournal Of Multidisciplinary Research In Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

पृथ्वी सूर्यमण्डले तृतीयः ग्रहः अस्ति । ग्रहाणां गुरुत्वानुगुणं पञ्चमस्थाने भवति । एषा कदाचित् लोकः, वैज्ञानिकभाषायां Earth वा अपि भाष्यते। पृथिवी ४।५४ कोटिवर्षेभ्यः प्राक् जनिमलभत। जैवविविधता एतस्याः ख्यातिः। पृथिव्याः पर्यावरणं कालशः तस्याः वातावरणं विधः कृतं तेन च जीवसृष्टिः निर्मिता। पृथिव्याः उपरि एका ओझोन (Ozone layer) नाम्ना पट्टिका अस्ति। एतस्याः पृथिव्याः रक्षणः भवति। जलेन विना जीवितं व्यर्थम् इति उक्तं सत्यः। जलस्य लाभः पृथिव्याम् अतीव। अतः पृथिव्यां जीवनः सुसह्यः अस्ति।

परिणाम और निष्कर्ष

वयं वायुजलमृदाभिः आवृत्ते वातावरणे निवसामः। एतदेव वातावरणं पर्यावरण कथ्यते। पर्यावरणेनैव वयं जीवनोपयोगिवस्तुनि प्राप्नुमः। जलं वायुः च जीवने महत्वपूर्णो स्तः। साम्प्रतं शुद्ध - पेय - जलस्य समस्या वर्तते। अधुना वायुरपि शुद्धं नास्ति। एवमेव प्रदूषित-पर्यावरणेन विविधाः रोगाः जायन्ते। पर्यावरणस्य रक्षायाः अति आवश्यकता वर्तते। प्रदूषणस्य अनेकानि कारणानि सन्ति। औद्यौगिकापशिष्ट - पदार्थ - उच्च - ध्वनि - यानधूम्रादयः प्रमुखानि कारणानि सन्ति। पर्यावरणरक्षायै वृक्षाः रोपणीयाः। वयं नदीषु तडागेषु च दूषितं जलं न पतेम्। तैल रहित वाहनानां प्रयोगः करणीयः। जनाः तरुणां रोपणम् अभिरक्षणं च कुर्युः।[11]

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते । इत्युक्ते मनुष्यो यत्र निवसति, यत् खादति, यत् वस्त्रं धारयति, यज्जलं पिबति यस्य पवनस्य सेवनं करोति,तत्सर्वं पर्यावरणम् इति शब्देनाभिधियते। अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते। यज्जलं यश्च वायुः अद्य उपलभ्यते, तत्सर्वं मलिनं दूषितं च दृश्यते अथवा भारतस्य राजधानी अस्ति। पर्यावरणम् पश्यतु। भारतस्य राज्येषु अन्यतमम् अस्ति । पर्यावरणम् भारतदेशस्य राजधानी विश्वस्य अतिविशालासु नगरीषु अन्यतमा इति गण्यते । पर्यावरणम् एषा भारतस्य तृतीया बृहती नगरी वर्तते । इत्यपि विश्रुता इयं नगरी पाचीनकाले हस्तिनापुरमिति ख्याता आसीत् । इन्द्रसभायामपि सभाजितानां भरतकुलोत्पन्नानां महीपालानां राजधानी अद्यतनीया एव । पर्यावरणम् मुगलवंशीयानां चक्रवार्तिनां तथा आङ्गलानामपि अधिकारिणां केन्द्रभूमिर्भूत्वा अधुनापि भारतीयगणराज्यस्य राजधनीपदमलङ्करोति ।

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते । इत्युक्ते मनुष्यो यत्र निवसति, यत् खादति, यत् वस्त्रं धारयति, यज्जलं पिबति यस्य पवनस्य सेवनं करोति,तत्सर्वं पर्यावरणम् इति शब्देनाभिधियते। अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते। यज्जलं यश्च वायुः अद्य उपलभ्यते, तत्सर्वं मलिनं दूषितं च दृश्यते अथवा भारतस्य राजधानी अस्ति। पर्यावरणम् पश्यतु। भारतस्य राज्येषु अन्यतमम् अस्ति । पर्यावरणम् भारतदेशस्य राजधानी विश्वस्य अतिविशालासु नगरीषु अन्यतमा इति गण्यते । पर्यावरणम् एषा भारतस्य तृतीया बृहती नगरी वर्तते । इत्यपि विश्रुता इयं नगरी पाचीनकाले हस्तिनापुरमिति ख्याता आसीत् । इन्द्रसभायामपि सभाजितानां भरतकुलोत्पन्नानां महीपालानां राजधानी अद्यतनीया एव ।पर्यावरणम् मुगलवंशीयानां चक्रवार्तिनां तथा आङ्गलानामपि अधिकारिणां केन्द्रभूमिर्भूत्वा अधुनापि भारतीयगणराज्यस्य राजधनीपदमलङ्करोति ।

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|
| Volume 4, Issue 9, September 2021 |
|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

वयं वायुजलमृदाभिः आवृत्ते वातावरणे निवसामः। एतदेव वातावरणं पर्यावरण कथ्यते। पर्यावरणेनैव वयं जीवनोपयोगिवस्तुनि प्राप्नुमः। जलं वायुः च जीवने महत्वपूर्णो स्तः। साम्प्रतं शुद्ध - पेय - जलस्य समस्या वर्तते। अधुना वायुरपि शुद्धं नास्ति। एवमेव प्रदूषित-पर्यावरणेन विविधाः रोगाः जायन्ते। पर्यावरणस्य रक्षायाः अति आवश्यकता वर्तते। प्रदूषणस्य अनेकानि कारणानि सन्ति। औद्यौगिकापशिष्ट - पदार्थ - उच्च - ध्वनि - यानधूम्रादयः प्रमुखानि कारणानि सन्ति। पर्यावरणरक्षायै वृक्षाः रोपणीयाः। वयं नदीषु तडागेषु च दूषितं जलं न पतेम्। तैल रहित वाहनानां प्रयोगः करणीयः। जनाः तरुणां रोपणम् अभिरक्षणं च कुर्युः।

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवह्रीयते । इत्युक्ते मनुष्यो यत्र निवसति, यत् खादति, यत् वस्त्रं धारयति, यज्जलं पिबति यस्य पवनस्य सेवनं करोति,तत्सर्वं पर्यावरणम् इति शब्देनाभिधियते। अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते। यज्जलं यश्च वायुः अद्य उपलभ्यते, तत्सर्वं मलिनं दूषितं च दृश्यते अथवा भारतस्य राजधानी अस्ति। पर्यावरणम् पश्यतु। भारतस्य राज्येषु अन्यतमम् अस्ति । पर्यावरणम् भारतदेशस्य राजधानी विश्वस्य अतिविशालासु नगरीषु अन्यतमा इति गण्यते । पर्यावरणम् एषा भारतस्य तृतीया बृहती नगरी वर्तते । इत्यपि विश्रुता इयं नगरी पाचीनकाले हस्तिनापुरमिति ख्याता आसीत् । इन्द्रसभायामपि सभाजितानां भरतकुलोत्पन्नानां महीपालानां राजधानी अद्यतनीया एव ।पर्यावरणम् मुगलवंशीयानां चक्रवार्तिनां तथा आङ्गलानामपि अधिकारिणां केन्द्रभूमिर्भूत्वा अधुनापि भारतीयगणराज्यस्य राजधनीपदमलङ्करोति ।

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

। सूर्यस्य तापेन वाष्पस्वरूपं, शीतले सति सङ्घनीकरणे मेघस्वरूपं, वर्षामाध्यमेन जलस्वरूपं धरति । जलं महासागरेषु, वायुमण्डले, पृथिव्यां च परिभ्रमति । जलस्य तत्परिभ्रमणं जलचक्रं कथ्यते । अस्माकं पृथिवी स्थलशाला इव अस्ति । अलवणस्य जलस्य मुख्यं स्रोतः नदी, तडागः, हिमनदी च वर्तते । महासागराणां, समुद्राणां च जलं लावण्यं वर्तते । तस्मिन् जले सोडियम् क्लोराइड्, पाचकलवणं च प्राप्यते । जलम् एकं चक्रीयसंसाधनं वर्तते । पौनःपुन्येन जलस्य उपयोगः क्रियते । अस्मिन् जलचक्रे जलं महासागरतः धरातलं, धरातलतः महासागरं प्राप्नोति । इदं चक्रं सततं कार्यरतम् अस्ति । पृथिव्यां जीवनाय आवश्यकतत्त्वं वर्तते । जलस्य वितरणं पृथिव्याम् असमानम् अस्ति । केषुचित् क्षेत्रेषु जलम् अधिकमात्रायां प्राप्यते ।

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|
| Volume 4, Issue 9, September 2021 |
|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

"वायु: प्रदुषणम्"

अद्यत्वे निखिले संसारे वायुप्रदुषणस्य महति समस्या जायते। यदि वायु: स्वच्छ न भवेत् तर्हि अस्मिन् धरायां जीवनं दुष्करं भविष्यति। अत: अस्माभि: वायुप्रदुषणस्य निराकरणाय अधोलिखित: उपाय: कर्तव्य:।

जीर्णा: वहानानां प्रयोगं न कुर्यु:। वृक्षान् न कर्तनीय: अपितु तेषां रक्षा करणीयं तथांच या: ईंधन: अत्याधिकं मात्रायां कार्बनडाईऑकसाइड त्यजन्ति तेषां उपयोग: न करणीय:।

दीपावली महोत्सव: अस्माकं पवित्रं पर्व: अस्ति अत्र केवलं दीपानां प्रज्वलन परम्परास्ति न विस्फोटकानां प्रयोग: येन वायु: प्रदुषणम् भवति।

संदर्भ

1) बैरो, सीजे 1999। पर्यावरण प्रबंधन। रूटलेज, एनवाई
2) बाउबेल, आरडब्ल्यू 1991। वायु प्रदूषण के मूल तत्व। अकादमिक प्रेस, एनवाई
3) बॉटबिन, डी., और केलर, ई.1995। पर्यावरण विज्ञान। जॉन विले एंड संस, यूएसए।
4) चड्ढा, केएल और स्वामीनाथन, एमएस २००६। पर्यावरण और कृषि। मल्होत्रा पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली।
5) क्लार्क, आरएस 2001। समुद्री प्रदूषण। क्लेंडर्सन प्रेस, ऑक्सफोर्ड।
6) कनिंघम, डब्ल्यूपी और साइगो, बीडब्ल्यू 1997। पर्यावरण विज्ञान। मैकग्रा-हिल, यूएसए।

| ISSN: 2582-7219 | www.ijmrset.com | Impact Factor: 5.928|

| Volume 4, Issue 9, September 2021 |

|DOI:10.15680/IJMRSET.2021.0409016 |

7) देसवाल, एस. और देसवाल, ए., 2003, ऊर्जा, पारिस्थितिकी, पर्यावरण और समाज, धनपत राय एंड कंपनी लिमिटेड, दिल्ली।
8) देसवाल, एस. और देसवाल, ए. 2005. पर्यावरण अध्ययन में एक बुनियादी पाठ्यक्रम। धनपत राय एंड कंपनी लिमिटेड, दिल्ली।
9) ध्रुव नारायण, वीवी 1993। भारत में मृदा और जल संरक्षण अनुसंधान। भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नई दिल्ली।
10) लाल, आर. और स्टीवर्ट, बीए 1992। विज्ञान में अग्रिम: मृदा बहाली स्प्रिंगर वेरलाग, न्यूयॉर्क।
11) सीवरेज और सीवेज उपचार पर मैनुअल। 1993. शहरी विकास मंत्रालय, सरकार। भारत की।

INNO SPACE

SJIF Scientific Journal Impact Factor

Impact Factor: 5.928

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

निस्केयर
NISCAIR

INTERNATIONAL JOURNAL
OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH
IN SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY

9710 583 466

9710 583 466

ijmrset@gmail.com

www.ijmrset.com